

Реалізація принципу добросовісності в договірних правовідносинах в контексті судової практики

Д. Г. Павленко,
кандидат юридичних наук,
адвокат

Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. визнав добросовісність, справедливість та розумність загальними засадами цивільного законодавства (п. 6 ст. 3 ЦК України). Враховуючи принципову новизну зазначених категорій для цивільного законодавства України, наразі дуже актуальними є як теоретичний аналіз понять, правової природи та змісту добросовісності, справедливості та розумності, так і пошук ефективних шляхів їх правозастосування. На жаль, відчутний брак ґрунтовних наукових досліджень з цих питань становить значну перешкоду на шляху практичного застосування цих принципів, в тому числі – у судовій практиці.

В літературі панує точка зору, що основними функціями, завдяки яким реалізується принцип добросовісності на стадії виконання договірних зобов'язань, є функції тлумачення і доповнення договору. Адже для точного виконання договірних зобов'язань часто є необхідним з'ясування та розуміння дійсного їх змісту, тобто тлумачення договірних умов сторонами та судом. В міжнародному праві саме принцип добросовісності є одним з основних принципів, якими керується суд при тлумаченні міжнародного договору [8, 118]. При цьому під добросовісністю мається на увазі «чесність, відсутність бажання обманути контрагента, намагання встановити істинний зміст міжнародного договору» [9, 82].

На нашу думку, посилення на принцип добросовісності при тлумаченні договірних умов і, відповідно, при вирішенні питання про дотримання сторонами вимог добросовісності в ході виконання договору, є одним з найбільш актуальних питань практичного застосування цього принципу в судовій практиці.

Принципом добросовісного виконання зобов'язань обумовлена поява однієї з тенденцій в розвитку судової практики в країнах континентальної системи права. Ця тенденція, спрямована на усунення деяких прогалин оферти, найбільш чітко прослідковується стосовно укладених договорів, виконання яких сторони вже розпочали і вже частково виконали, але в процесі виконання стала наявною прогалина в оферті. Суди намагаються зберегти такі договори і створити умови для їх належного виконання, використовуючи для цього критерії добросовісності та розумності [10, 304]. Так, якщо в оферті було вказано порядок оплати та спосіб вирахування належної кредитором суми, а при настанні строку оплати виявилось, що вказаний спосіб не може бути застосований через різні юридичні та фактичні причини, суди не вважають, що сторони не досягли згоди щодо питання ціни та, відповідно, не уклали договору. В результаті іноземні суди в таких випадках зобов'язують

боржника сплатити ринкову або розумну ціну.

Слід зазначити, що українська судова практика прямує аналогічним шляхом, в разі необхідності визнаючи договори укладеними та такими, що були виконані добросовісно діючою стороною, виходячи із загальних засад цивільного законодавства. Так, розглядаючи спір про стягнення суми оплати поставленого товару, Вищий господарський суд України (далі — ВГСУ) вказав, що з урахуванням приписів ч. 1 ст. 4 ЦК УРСР, за якою цивільні права і обов'язки виникають з підстав, передбачених законодавством, а також з дій громадян і організацій, які хоч і не передбачені законом, але в силу загальних засад і змісту цивільного законодавства породжують цивільні права і обов'язки, господарські суди дійшли вірного висновку про укладення позивачем та відповідачем угоди шляхом вчинення конклюдентних дій, які полягали у виконанні відповідачем поставки товару на користь позивача [2].

В іншій справі ВГСУ зазначив, що в силу загальних приписів цивільного законодавства зміст відповіді про прийняття пропозиції укласти договір контрагент може вчинити дії із виконання зазначених в пропозиції (оферті) умов договору, зокрема, відвантажити або прийняти товар, сплатити відповідні суми тощо. Вчинення таких конклюдентних дій означає і згоду на укладення договору, і водночас його виконання [3].

В контексті аналізу судової практики окрему увагу привертає постановою ВГСУ по справі, яка розглядалась у 2003 році, тобто ще до прийняття нового ЦК України, але в якій суд фактично застосував засади добросовісності до договірних спорів, що виник із правовідносин спільної діяльності.

Як вбачається з матеріалів справи, ТОВ «А» (Позивач) та ТОВ «В» (Відповідач) уклали договір про сумісну діяльність, відповідно до якого зобов'язались шляхом об'єднання коштів та інших матеріальних ресурсів спільно діяти для досягнення спільних господарської та фінансових цілей, зокрема, створити торгово-виробничий комплекс. Однак Відповідач в подальшому уклав договір оренди, згідно з умовами якого передав у тимчасове платне користування нежитлове приміщення, яке Позивачем було передане Відповідачеві в експлуатацію для здійснення сумісної діяльності, без погодження з Позивачем. Суди нижчих інстанцій дійшли висновку про те, що Позивач втратив довіру до Відповідача як учасника спільної діяльності та інтерес у досягненні єдиної (спільної) мети, яку сторони ставили перед собою, укладаючи оспорюваний договір. Як

результат — суди задовольнили позов, спірний договір про сумісну діяльність розірвали. ВГСУ залишив ці рішення в силі, зазначивши при цьому, що «договір про сумісну діяльність за своїм змістом є угодою, учасники якої переслідують єдину мету, здійснюють дії, які необхідні виключно для досягнення поставленої мети. За своєю природою такий договір є довірчою угодою, оскільки відносини між сторонами ґрунтуються на взаємній довірі, учасники ввіряють одне одному своє майно, яке за взаємною згодою повинно використовуватися виключно для досягнення поставленої мети на благо всіх учасників» [4, 283–284].

Коментуючи цю справу, С. Теньков зазначив, що ВГСУ при винесенні рішення фактично застосував два джерела норм для вирішення спору: 1) положення, що містилися безпосередньо у спірному договорі, що передбачали дострокове розірвання договору на вимогу однієї із сторін, 2) загальні засади цивільного законодавства, до яких можна віднести добросовісність, справедливість, розумність. Саме принципи цивільного права і дали змогу ВГСУ визначити спірний договір як довірчу угоду і дійти висновку про те, що жодна сторона договору не вправі збагачуватись за рахунок іншої сторони (ст. 22 ЦК України) [12, 285–286].

На нашу думку, проаналізоване вище рішення є важливим прикладом застосування загальних засад цивільного законодавства під час вирішення договірних спорів. Послідовною буде позиція ВГСУ, якщо в ході розгляду аналогічних спорів вже за новим ЦК України він прямо визначить дії сторони договору про сумісну діяльність, які призводять до її збагачення за рахунок іншої сторони всупереч спільній меті, такими, що порушують принцип добросовісного виконання договірних зобов'язань. Порушення цієї норми, своєю чергою, може тягнути за собою правові наслідки, встановлені статтею 611 ЦК України, зокрема — розірвання договору, відшкодування збитків.

Розглядаючи питання реалізації принципу добросовісності, закріпленого в новому ЦК, необхідно підкреслити, що українські суди вже мають певні здобутки в цій сфері, зокрема, в практиці розгляду орендних спорів. Так, показовим є рішення Господарського суду м. Києва у справі за позовом товариства (Орендар) до міської ради (Орендодавець) про спонукання до укладення договору оренди земельної ділянки. Обставини справи полягали у тому, що міська рада передала товариству в оренду земельну ділянку для будівництва та експлуатації торгово-розважального

комплексу. Після того, як об'єкт було збудовано, а строк оренди сплив, Орендар звернувся до міської ради з клопотанням про укладення нового договору оренди, користуючись своїм переважним правом на це, закріпленим ЦК України та Законом України «Про оренду землі». Водночас, міська рада через розбіжності у визначенні розміру орендної плати не надала товариству відповідь на клопотання, та новий договір не було укладено, в результаті чого товариство звернулося до суду. Суд встановив, що Орендар використовував земельну ділянку відповідно до її цільового призначення, своєчасно і в повному обсязі сплачував орендну плату, виконував інші умови договору оренди, зокрема, сплатив пайові внески на розвиток інфраструктури міста. В результаті господарський суд зазначив у своєму рішенні: *«відповідно до ч. 3 ст. 509 ЦК України, зобов'язання має ґрунтуватись, зокрема, на засадах добросовісності. Враховуючи все вищевказане, позивач належно і добросовісно, у повному обсязі виконав свої зобов'язання за договором оренди земельної ділянки»* [5]. З урахуванням всіх обставин справи суд вирішив позов товариства задовольнити та зобов'язав міську раду укласти з ним новий договір оренди земельної ділянки.

Наведене рішення є досить показовим та взагалі одним із перших прикладів вдалого прямого застосування українським господарським судом принципу добросовісності при розгляді договірних спорів.

Незважаючи на те, що судова практика України вже має приклади, зокрема, наведених вище окремих рішень з договірних спорів, винесення рішень в яких було обумовлено дією принципу добросовісності, застосування цього принципу при судовому тлумаченні положень нормативних актів та договорів ще не можна визнати поширеним. В той самий час процес практичного «освоєння» суддями норм цивільного законодавства щодо добросовісності у договірних зобов'язаннях має певну позитивну тенденцію. Зокрема, визначальним є той факт, що посилання на принцип добросовісності було використане Конституційним Судом України при винесенні відомого рішення у справі «про охоронюваний законом інтерес» [1, 6–16]. Так, поняття «охоронюваний законом інтерес», що вживається в ч. 1 ст. 4 ЦПК України, було визначено Конституційним Судом як «прагнення до користування конкретним матеріальним та/або нематеріальним благом, як зумовлений загальним змістом об'єктивного і прямо не опосередкований у суб'єктивному праві простий легітимний дозвіл, що є самостійним

об'єктом судового захисту та інших засобів правової охорони з метою задоволення індивідуальних і колективних потреб, які не суперечать Конституції і законам України, суспільним інтересам, справедливості, добросовісності, розумності та іншим загальноправовим засадам». Фактично у цьому рішенні суд визначив, що добросовісність як загальноправовий принцип є одним з критеріїв для визначення того, чи є будь-який інтерес «охоронюваним законом», тобто наскільки може бути самостійним об'єктом судового захисту. Важливість такого висновку для розвитку принципу добросовісності в судовій практиці важко переоцінити, оскільки тепер суди України, розглядаючи будь-який спір, в якому йдеться про порушення охоронюваного законом інтересу (зокрема, інтересу, охоронюваного актом цивільного законодавства), фактично зобов'язані на підставі рішення Конституційного Суду аналізувати питання про те, чи має на меті такий інтерес задоволення індивідуальних і колективних потреб, які, своєю чергою, мають не суперечити принципу добросовісності.

Наведена позиція в контексті захисту цивільно-правового інтересу також кореспондується з положеннями ч. 2 ст. 15 ЦК України, відповідно до якої особа має право на захист свого інтересу, який не суперечить загальним засадам цивільного законодавства (в тому числі принципу добросовісності). Якщо ж такий інтерес порушує засади добросовісності, особа втрачає право на судовий захист.

З огляду на наведене вище, завдання імплементації принципу добросовісності в договірну судову практику є актуальним та невідкладним завданням судочинства. Однак, на нашу думку, такий процес не варто прискорювати штучно, і в подальшому він повинен відбуватися еволюційним шляхом. Цей розвиток має обумовлюватися двома факторами: відповідними науковими доробками та активною поведінкою учасників договірних спорів, в яких вони мають, серед іншого, ґрунтувати свої позиції по справі з посиланнями на вимоги добросовісності і пропонувати суду власні обґрунтовані погляди на застосування цих вимог у договірних правовідносинах.

У зв'язку з тезою про необхідність конкретних, практично спрямованих доктринальних досліджень набувають особливого сенсу позиції, висловлені представниками вищих судових інстанцій в літературі щодо прямого застосування основних засад, сформульованих в ЦК України, для тлумачення та виправлення недоліків у формулюваннях положень актів цивільного законо-

давства. Зокрема, автори науково-практичного видання, адресованого суддям, вказують, що шляхом прямого застосування принципів добросовісності, справедливості та розумності виправляються недоліки ч. 1 ст. 225 ГК України (це дає змогу до складу збитків включити не всю вартість пошкодженого майна, а лише ту грошову суму, на яку зменшилась вартість пошкодженого майна), ст. 653 ЦК (що дозволяє, за відповідних умов, задовольнити вимогу про повернення раніше виконаного за зобов'язанням у зв'язку з розірванням договору), ст. 741 ЦК тощо [11, 17–18]. Відповідно до ч. 2 ст. 749 ЦК України, якщо обов'язки набувача за договором довічного утримання не були конкретно визначені або у разі виникнення потреби забезпечити відчужувача іншими видами матеріального забезпечення та догляду спір має вирішуватись відповідно до засад справедливості та розумності. На думку суддів, наведена норма є прикладом, коли закон прямо приписує керуватись принципами добросовісності, справедливості та розумності стосовно конкретних правовідносин. Норма ч. 2 ст. 749 ЦК України також має важливе практичне значення. Вона дозволяє судам сприйняти згаданий вище досвід європейських судів і при вирішенні конкретних спорів, що випливають з договору довічного утримання, визначити обов'язки набувача, якщо вони не були визначені договором, керуючись засадами добросовісного виконання зобов'язання та вимогами розумності і справедливості.

Що стосується позицій сторін договірних спорів щодо дотримання або недотримання вимог

добросовісності при виконанні договорів, то матеріали судової практики свідчать, що суб'єкти договірних правовідносин все частіше посилаються на відповідний принцип. Наприклад, в касаційній скарзі по одній справі позивач зазначив, що «дії відповідача є недобросовісним виконанням умов договору на порушення принципу добросовісності, закріпленого в ч. 3 ст. 509 ЦК України. Не маючи законних підстав для реалізації свого права, передбаченого договором та за умов належного та добросовісного виконання позивачем своїх зобов'язань, відповідач безпідставно та недобросовісно застосував до позивача оперативно-господарську санкцію у вигляді заборони здійснювати авіаперевезення. В результаті недобросовісних дій відповідача позивачу були завдані матеріальні збитки у вигляді упущеної вигоди від нереалізованих авіаквитків» [6]. В іншій справі відповідач посилався на те, що позивач порушив принцип добросовісності, не виконавши договір підряду з третьою особою лише через те, що відповідач не допускав позивача на орендовані у відповідача приміщення. В той самий час якби позивач діяв добросовісно, він мав всі підстави виконати договір підряду, оскільки в його володінні були інші належно обладнані для цього приміщення [7].

Таким чином, норми закону про добросовісність, наведені вище наукові та процесуальні джерела дають всі підстави для прямого застосування судами засад добросовісності при тлумаченні нормативних актів, договорів та головне – винесенні заснованих на цьому принципі рішень.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА

1. Рішення Конституційного Суду України від 1 грудня 2004 р. № 18-рп/2004 (справа про охоронюваний законом інтерес) // Вісник Конституційного Суду України. – 2006. – № 6. – С. 6–16.
2. Постанова ВГСУ від 07 листопада 2006 р. за справою № 6/407.
3. Постанова ВГСУ від 05 травня 2004 р. за справою № 4/1711-34/234.
4. Постанова ВГСУ від 16 липня 2003 р. за справою № 11/3903 // Вісник господарського судочинства. – 2004. – № 1. – С. 283-284.
5. Рішення Господарського суду м. Києва від 25 липня 2005 р. за справою № 36/406.
6. Касаційна скарга компанії «І» у справі № 39/147.
7. Пояснення ВАТ «З» за справою № 2/431 (Постанова ВГСУ від 21 квітня 2005 р.).
8. *Бирюков П. М.* Международное право: Учебное пособие. – М.: Юристъ, 1998.
9. Венская конвенция о праве международных договоров: Комментарий / Сост. и авт. А. Н. Талалаев. – М., 1997.
10. Гражданское и торговое право зарубежных государств // Отв. ред.: проф. Е. А. Васильев, проф. А. С. Комаров. – М.: Международные отношения, 1994.
11. Проблемні питання у застосуванні цивільного і господарського кодексів України / За ред. Яреми А. Г., Ротаня В. Г. – К.: Реферат, 2005. – С. 17-18.
12. *Теньков С.* Застосування загальних засад цивільного законодавства у судовій практиці // Вісник господарського судочинства. – 2004. – № 1. – С. 285-286.